

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ТА РОЗВИТКУ ОСВІТИ В УМОВАХ ВОЄННОЇ І ПОВОЄННОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.64

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-99>

Васюгинський Вадим Олександрович,

доктор психологічних наук, професор,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-9808-4550

vadymvas55@gmail.com

ПРОВИНИ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ СУБ'ЄКТІВ В ОЦІНКАХ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ

Вступ. Загострення політичних подій унаслідок російської воєнної агресії актуалізувало проблему переживання та сприймання провин різних учасників суспільних процесів.

Мета. У дослідженні висвітлено оцінки українськими студентами ступеня взаємних провин етнополітичних суб'єктів під час і внаслідок їхньої взаємодії.

Методологія. Відповідні показники отримано за допомогою семантичного диференціала. Описано результати порівняння даних двох опитувань: 582 осіб у 2019 р. та 2055 осіб у 2022 р.

Результати. На оцінки етнополітичних суб'єктів, які посідають значущі місця у свідомості українців, найбільше впливають зміст і перебіг актуальних воєнно-політичних процесів. Оцінювані суб'єкти поділилися на дві групи: ті, що є або здаються причетними до російської воєнної агресії (російська влада на чолі з Путіним, росіяни, білоруси, російськомовні громадяни України), і ті, що різною мірою підтримують Україну. Провини російської влади на чолі з Путіним було оцінено високо у 2019 р., але ще вище – у 2022 р. В абсолютному вираженні найдужче посилювалися звинувачення в бік росіян: поменшало ілюзій щодо різниці між позицією російської влади і російського народу. Змінилася оцінка білорусів із нейтральної у 2019 р. на негативну у 2022 р. Дещо посилювалися звинувачення в бік російськомовних громадян України. Натомість значуще послабилися звинувачувальні тенденції в ставленні до поляків і євреїв. Різниця між оцінками респондентів із різних регіонів показує нижчу готовність студентів із південно-східних областей звинувачувати суб'єктів, які тяжіють до російського

політичного простору. Проте в їхніх оцінках так само переважає звинувачувальний зміст.

Висновки. Узагальнення результатів дало підстави говорити про: наявність загальноукраїнського простору звинувачень проти російських і проросійських суб'єктів актуальних воєнно-політичних процесів; триваючу поляризацію оцінок провин етнополітичних суб'єктів із зсувом їх у бік проукраїнського/антиросійського полюса; колективну атракцію в ставленні до етнополітичних суб'єктів, які підтримують Україну.

Ключові слова: етнополітичні суб'єкти; воєнно-політичні процеси; взаємні провини; оцінні ставленні; звинувачувальний зміст.

Vadym O. Vasiutynskyi

Doctor of Psychological Sciences, Professor

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-9808-4550

vadymvas55@gmail.com

ETHNO-POLITICAL AGENTS' GUILTS IN UKRAINIAN STUDENTS' ASSESSMENTS

Introduction. An aggravation of political events as a result of Russian military aggression actualized the problem of experiencing and perceiving the guilt of various participants in social processes.

Aim. The study examines assessments by Ukrainian students of degree of mutual guilt of various ethno-political agents during and because of their interaction.

Methodology. Relevant indicators were obtained using the semantic differential. The results of comparing the data of two surveys are described: 582 people in 2019 and 2055 people in 2022.

Results. The content and course of current military-political processes have the greatest influence on the evaluations of ethno-political agents that occupy significant places in Ukrainians' minds. The evaluated agents split into two groups: those who were or appeared to be involved in Russian military aggression (the Russian government headed by Putin, Russians, Belarusians, Russian-speaking citizens of Ukraine), and those who supported Ukraine to varying degrees. The guilt of the Russian government led by Putin were rated highly in 2019, but even higher in 2022. In absolute terms, accusations against the Russians increased the most: illusions about the difference between the positions of the Russian government and the Russian people decreased. The assessments of Belarusians had changed from neutral in 2019 to negative in 2022. Accusations against Russian-speaking citizens of Ukraine had somewhat intensified. Instead, the accusatory tendencies towards Poles and Jews weakened significantly. The differences between the scores of respondents from different regions showed a lower willingness of students from the South-Eastern regions to blame agents who gravitated towards the Russian political space. However, incriminating content prevailed in their evaluations as well.

Conclusions. Ggeneralizations of the results gave reason to talk about: the existence of an all-Ukrainian space of accusations against Russian and pro-Russian agents of current military and political processes; the ongoing polarization of assessments of the ethno-political agents' faults with their shift towards the pro-Ukrainian/anti-Russian pole; collective attraction in relation to ethno-political agents that supported Ukraine.

Keywords: ethno-political agents; military-political processes; mutual guilt; evaluative attitudes; accusatory content.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Сприйняття й оцінка українцями сусідніх народів завжди були надважливим чинником національного самоусвідомлення та розвитку нашого суспільства. Російська воєнна агресія загострила й проблематизувала такі оцінки, зокрема, взаємних провин, що мали місце в спільній історії, – насамперед щодо Росії та росіян, але також і щодо інших країн і націй.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Проблеми минулого в міжетнічних відносинах різною мірою впливають на їхній сучасний стан. К.-J. Hermanik доводить, що актуалізація історичних подій, по-різному представлених у колективній пам'яті етнічних груп румунської Трансильванії, активізує їхню національну ідентичність (Hermanik, 2009). На прикладі дослідження форм національної прихильності в молодих людей сербської національності в Косово та Метохії D. Petrović і M. Pavićević пишуть про почуття національної прив'язаності як джерело ворожнечі та конфліктів. У його основі лежить потреба національної єдності, ідеалізація власної нації та підкреслення почуття патріотизму (Petrović, & Pavićević, 2018).

Визначальним для українців є їхнє ставлення до Росії та росіян, з одного боку, і до сусідніх європейських країн – із другого. Протягом десятиріч незалежності на різних етапах розвитку симпатії українців то поступово, то стрімко міняли свій вектор зі східного на західний. Численні соціологічні дані показують, що ставлення українців до європейських країн стабільно поліпшувалося, а особливо під впливом теперішнього широкомасштабного російського вторгнення. Водночас ставлення до керівників окремих держав були неоднозначними і коливалися залежно від їхніх політичних дій і заяв (Дев'яте загальнонаціональне..., 2022; Сімнадцяте загальнонаціональне..., 2022).

Проте найбільш стабільним аспектом геополітичних орієнтацій українського населення є стійкі негативні ставлення до Росії, визнання головної ролі «російського фактору» в збройному протистоянні на сході

України, покладання провини за війну на російську владу і, почасти, на російський народ (Дев'яте загальнонаціональне..., 2022; Нагорняк, & Зайченко, 2020; Оцінка провини..., 2022; Тринадцяте загальнонаціональне..., 2022).

В. Паніотто описує динаміку взаємних ставлень українців і росіян. Майже протягом усього періоду досліджень українці ставилися до росіян краще, ніж росіяни до українців. Крах позитивного ставлення українців розпочався після анексії Криму і війни на Донбасі. Однак після закінчення активних бойових дій позитивне ставлення до росіян поступово відновлювалося (Паніотто, 2020). Російська воєнна агресія 2022 р. завдала чергового, можливо остаточного, удару ілюзіям українців щодо «братнього» народу. Наприклад, зафіксовано різке зниження рівня споживання українцями російського інформаційного контенту, музики, серіалів тощо (Сімнадцяте загальнонаціональне..., 2022).

Своєрідною «жертвою» втрати симпатій до росіян стала Білорусь, державна влада якої взяла на себе роль союзника Росії. Українці вкрай негативно ставляться до керівництва не тільки Росії, а й Білорусі. Заодно погіршилося й ставлення до білорусів, які ще два роки тому викликали загальну симпатію. Частина українців звинувачує і владу, і народ Білорусі, проте друга частина покладає провину лише на білоруську владу (Дев'яте загальнонаціональне..., 2022; Оцінка провини..., 2022; Сімнадцяте загальнонаціональне..., 2022).

Окремий аспект етнополітичних оцінок становить ставлення до росіян, які проживають в Україні (воно є переважно нейтральним) і до російськомовних українців (переважно позитивне або нейтральне). А під час війни ставлення до російськомовних українців навіть поліпшилося. Водночас і далі погіршується ставлення до мешканців окупованого Криму та Донбасу (Сімнадцяте загальнонаціональне..., 2022).

Розподіл описаних ставлень по регіонах України не є рівномірним. За різними показниками виділяють від кількох до кільканадцяти політико-ідеологічних регіонів. Найбільш узагальненим є поділ на «дві України», що його М. Рябчук описує не тільки як географічний, а і як ментальний (Рябчук, 2003). Центральні й західні регіони традиційно є «більш українськими», натомість у південних та східних областях відносно сильніше проявляється прихильність до всього російського.

Мета статті полягає у висвітленні отриманих під час опитувань у 2019 та 2022 рр. оцінок українськими студентами ступеня провин етнополітичних суб'єктів, різною мірою причетних до актуальних воєнно-політичних подій. Для відстеження динаміки оцінних ставлень української молоді порівняно результати двох опитувань.

Виклад основного матеріалу дослідження з його теоретичними засадами, описом методів і методик та повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У квітні 2019 р. опитано 582 студенти віком від 17 до 28 років (середній вік – 18,6), особи жіночої статі склали 66,8%. Респондентами були студенти Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (104 особи), Київського національного університету імені Тараса Шевченка (111), Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк) (110), Львівського національного університету імені Івана Франка (136), Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (121).

У квітні-травні 2022 р. проведено онлайн-опитування студентів 35 вишів із різних регіонів України¹. Усього опитано 2202 особи. Для того, щоб порівняння з даними 2019 р. зробити більш коректним, із вибірки було вилучено респондентів віком понад 28 років, а студентів із Півдня та Сходу виділено в окрему групу (позаяк вибірку 2019 р. склали

¹ Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Національний медичний університет імені О. О. Богомольця (Київ), Київський національний університет культури і мистецтв, Університет менеджменту освіти (Київ), Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України (Київ), Академія мистецтв імені Павла Чубинського (Київ), Університет «Київська школа економіки», Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Поліський національний університет (Житомир), Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка (Кропивницький), Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Академія Державної пенітенціарної служби (Чернігів), Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Волинський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк), Львівський національний університет імені Івана Франка, Національний університет «Львівська політехніка», Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького, Львівський державний університет внутрішніх справ, Український католицький університет (Львів), Національний університет водного господарства та природокористування (Рівне), Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Ужгородський національний університет, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Бердянський державний педагогічний університет, Дніпровський юридичний університет, Університет митної справи та фінансів (Дніпро), Університет імені Альфреда Нобеля (Дніпро), Запорізький національний університет, Державний університет економіки і технологій (Кривий Ріг), Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Херсонський державний університет.

студенти із центральних і західних областей). Відтак залишилося 1603 особи із Центру й Заходу (їхні дані ми надалі й порівнювали з даними 2019 р.), середній вік яких становив 19 років, частка осіб жіночої статі – 84,7%.

Отже, в обох дослідженнях брали участь особи «традиційного» студентського віку. Переважання осіб жіночої статі пояснюється залученням переважно студентів гуманітарних спеціальностей.

Анкети з обох досліджень мали частину аналогічних пунктів. Зокрема, оцінювано пари різних соціальних суб'єктів, стосунки між якими (за даними попередньої експертної оцінки) містять вагомий підстави для взаємних або односторонніх звинувачень. Завдання подано у вигляді 5-бального семантичного диференціала. Респонденти мали оцінити, хто в кожній парі більше винен у проблемах, які виникали в їхніх взаєминах.

Зокрема, порівнювано українців з такими 12 етнополітичними суб'єктами, як росіяни («Українці 1 2 3 4 5 Росіяни»), білоруси, поляки, словаки й чехи, угорці, румуни, молдовани, болгары, турки, німці, кримські татари та євреї. Крім перелічених, тут було розглянуто ще три пари суб'єктів, взаємодія яких має вагомий етнополітичний зміст: «Україномовні громадяни України – Російськомовні громадяни України», «Українське суспільство – Мешканці Криму та Донбасу», «Українське суспільство – Теперішня російська влада на чолі з Путіним».

Результати порівняння середніх оцінок у 2019 і 2022 рр., які досягли значущого рівня за t-критерієм, відображено в табл. 1.

Таблиця 1

Середні оцінки провин різних суб'єктів у 2019 і 2022 рр.

Пор. №	Оцінювані суб'єкти	2019 р.	2022 р.	Значущість відмінностей
1.	Російська влада на чолі з Путіним	4,38	4,62*	,000
2.	Росіяни	3,76	4,41	,000
3.	Білоруси	3,12	3,81	,000
4.	Російськомовні громадяни України	3,38	3,47	,035
5.	Німці	3,11	3,4	,000
6.	Угорці	3,21	3,29	,024
7.	Турки	3,14	3,04	,005
8.	Румуни	3,14	2,99	,000
9.	Болгари	3,06	2,95	,000
10.	Словаки й чехи	3,04	2,93	,000
11.	Поляки	3,18	2,9	,000
12.	Євреї	3,14	2,9	,000

Отже, оцінювані суб'єкти виразно поділилися на дві групи: звинувачення перших шести значуще зросли, а другої половини – змаліли. Такий поділ відобразився й у факторній структурі оцінок. За результатами факторного аналізу з varimax-обертанням виділилися два фактори із загальною дисперсією 59,3%.

До першого фактору (внесок у дисперсію 46,5%) увійшли оцінки етнополітичних суб'єктів із «позаросійського» простору: болгар (,857), словаків і чехів (,838), румунів (,829), турків (,786), поляків (,775), молдован (,751), євреїв (,69), угорців (,662), кримських татар (,641) та німців (,59).

У другому факторі (12,8%) об'єдналися оцінки суб'єктів, які в уявленнях респондентів причетні або тяжіють до «російського» простору: росіяни (,866), теперішня російська влада на чолі з Путіним (,796), білоруси (,734), російськомовні громадяни України (,605) та мешканці Криму й Донбасу (,513). Належить зазначити, що до складових цього фактору примикають й оцінки німців (,426) та угорців (,348), які з більшим навантаженням увійшли до першого фактору.

Порівняно з факторним аналізом аналогічних даних 2019 р. можна спостерегти дві зміни. По-перше, оцінки білорусів «перейшли» з більш загального «позаросійського» фактору до власне «російського». По-друге, оцінки кримських татар і євреїв, які раніше мали відносно більшу специфіку та утворювали окремих фактор, тепер приєдналися до «позаросійської» більшості.

Таким чином, оцінки етнополітичних суб'єктів, які посідають значущі місця у свідомості українців, найбільшою мірою визначаються змістом і перебігом актуальних воєнно-політичних процесів. Ставлення студентів досить чітко розподілилися між суб'єктами, яких різною мірою можна вважати за причетних і непричетних до російських чинників впливу.

Найбільш показовими є оцінки російської влади на чолі з Путіним, провина якої була оцінювана високо у 2019 р., але ще більше зросла у 2022 р. Проте в абсолютному вираженні найдужче посилилися звинувачення в бік росіян: ілюзій щодо значної різниці між позицією російської влади і російського народу істотно поменшало.

Прикметним є приклад білорусів: якщо у 2019 р. їхні оцінки не відрізнялися від оцінок більшості сусідів, то тепер їх почали сприймати як прислужників росіян. Менш виразно політичні претензії українських студентів простежуються в оцінках німців та угорців.

Досить високо оцінено провини російськомовних громадян України, проте загострення воєнного протистояння у 2022 р. призвело до відносно невеликого, хоч і значущого, посилення звинувачень у їхній бік.

Слід звернути увагу на дещо парадоксальну зміну в оцінках провин поляків і євреїв перед українцями: у 2019 р. злегка переважав звинувачувальний ухил у ставленні до представників цих двох народів, а тепер переважили тенденції самозвинувачення. Якщо стосовно до поляків така зміна може бути більш зрозумілою через велику хвилю їхнього співчуття й підтримки українців, то щодо євреїв очевидного пояснення немає.

Окремо проаналізовано різницю між оцінками респондентів із центрально-західних і південно-східних регіонів. У 2022 р. серед опитаних було 452 студенти з Півдня й Сходу – непропорційно мало через російську окупацію частини території та активні бойові дії, що ускладнило досяжність вибірки. Середній вік цієї групи респондентів – 20 років, частка жінок – 86,9%. (Значущі відмінності показано в табл. 2).

Таблиця 2

Середні оцінки провин різних суб'єктів студентами з двох регіонів

Пор. №	Оцінювані суб'єкти	Центр і Захід	Південь і Схід	Значущість відмінностей
1.	Росіяни	4,41*	4,18	,000
2.	Білоруси	3,81	3,59	,000
3.	Російськомовні громадяни України	3,47	3,2	,000
4.	Німці	3,4	3,3	,025
5.	Угорці	3,29	3,14	,001

З одного боку, наявні відмінності показують нижчу готовність студентів із південно-східних областей звинувачувати суб'єктів, які тяжіють до «російського» етнополітичного простору. А з другого – їхні оцінки не перебувають на протилежному полюсі щодо оцінок респондентів із центральних і західних областей, у них так само переважає звинувачувальний зміст, але дещо менш виражений. Також і факторна структура оцінок обох груп респондентів виявилася аналогічною.

Відтак можна говорити про наявність спільного загальноукраїнського простору звинувачень, спрямованих проти російських і проросійських суб'єктів актуальних воєнно-політичних процесів.

Обмеження дослідження зумовлено, по-перше, диспропорціями вибірок, насамперед статевою і регіональною, що не відповідають соціологічним стандартам опитувань, по-друге, різним способом збирання інформації – офлайн у 2019 р. та онлайн у 2022 р.

Практична/соціальна значущість дослідження полягає у визначенні психологічного змісту соціальних позицій різних груп студентської молоді, які справляють значущий вплив на стан і динаміку

суспільних процесів у сучасних воєнно-політичних умовах, що їх може бути враховано під час виховної роботи з молоддю та політико-ідеологічного впливу на українське суспільство загалом.

Автор висловлює щире **подяку** студентам українських університетів, які взяли участь у проведених дослідженнях, та колегам-викладачам, які люб'язно допомогли організувати опитування.

Висновки та перспективи подальших досліджень відображають триваючий процес поляризації оцінок провин етнополітичних суб'єктів, залучених, на думку респондентів, до російсько-українського протистояння. У цьому процесі переважає зсув оцінок у бік проукраїнського/антиросійського полюса. Відповідні явища простежуються як у переважно україномовних центральних і західних областях, так і у двомовних південно-східних.

Ступінь провин, що його респонденти приписують тим чи тим етнополітичним суб'єктам, здебільшого збігається з публічними оцінками їхньої причетності до російської воєнної агресії або її підтримки.

У ставленні до етнополітичних суб'єктів, які різною мірою підтримують Україну, проявляється своєрідна колективна атракція – намагання приписати їм позитивні риси та визнати їхню поведінку за слушну.

Предмет дальших соціально- і політико-психологічних досліджень можуть становити засоби переконувального впливу на різних колективних суб'єктів, залучених до сучасних етнополітичних взаємодій.

Список використаної літератури

Дев'яте загальнонаціональне опитування: оцінки міжнародного партнерства (26 квітня 2022). Взято з https://ratinggroup.ua/research/ukraine/devyatyy_obschenacionalnyy_opros_ocenki_me_zhdunarodnogo_partnerstva_26_aprelya_2022.html

Нагорняк, Т. Л., & Зайченко, І. А. (2020). Ставлення українців до збройного конфлікту як чинник стримувань і противаг у процесі становлення інституту народовладдя в Україні, *Політичне життя*, 2, 19–27. DOI 10.31558/2519-2949.2020.2.3

Оцінка провини народів Росії та Білорусі (1 березня 2022). Взято з https://ratinggroup.ua/research/ukraine/ocenka_viny_narodov_rossii_i_bielarusi_1_mart_a_2022.html

Паніотто, В. (2020). Ставлення населення України до Росії та населення Росії до України (2008–2020). *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*, 3, 3–14. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2020.3.3-14>

Рябчук, М. (2003). *Дві України: реальні межі, віртуальні війни*. Київ: Критика.

Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: ідентичність, патріотизм, цінності (17–18 серпня 2022). Взято з https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnya_2022.html

Тринадцяте загальнонаціональне опитування: зовнішньополітичні орієнтації (18–19 червня 2022). Взято з https://ratinggroup.ua/research/ukraine/trinadcatyy_obschenacionalnyy_opros_vneshne_politicheskie_orientacii_18-19_iyunya_2022.html

Hermanik, K.-J. (2009). Ethnopolitics of the Hungarians, Szeklers, and Saxons in Transylvania, *Historical Yearbook*, VI, 161–174.

Petrović, D. S., & Pavićević M. S. (2018). Relations between ethnocentrism and national attachment, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 48 (4), 273–294. DOI:10.5937/ZRFFP48-18618

References

Deviate zahalnonatsionalne opytuvannia: otsinky mizhnarodnoho partnerstva (26 kvitnia 2022) [Ninth National Survey: Assessments of International Partnerships (April 26, 2022)]. Retrieved from https://ratinggroup.ua/research/ukraine/devyatyy_obschenacionalnyy_opros_ocenki_mezhdunarodnogo_partnerstva_26_aprelya_2022.html/ (in Ukrainian)

Hermanik, K.-J. (2009). Ethnopolitics of the Hungarians, Szeklers, and Saxons in Transylvania, *Historical Yearbook*, VI, 161–174. (in English)

Nahorniak, T. L., & Zaichenko, I. A. (2020). Stavlennia ukrainsiv do zbroinoho konfliktu iak chynnyk strymuvan i protyvah u protsesi stanovlennia instytutu narodovladdia v Ukraini [The attitude of Ukrainians to the armed conflict as a factor of checks and balances in the process of establishing the institution of people's rule in Ukraine], *Politychne zhyttia*, 2, 19–27. DOI 10.31558/2519-2949.2020.2.3 (in Ukrainian)

Otsinka provyny narodiv Rosii ta Bilorusi (1 bereznia 2022) [Assessment of the guilt of the peoples of Russia and Belarus (March 1, 2022)]. Retrieved from https://ratinggroup.ua/research/ukraine/ocenka_viny_narodov_rossii_i_bielarusi_1_marta_2022.html (in Ukrainian)

Paniotto, V. (2020). Stavlennia naselennia Ukrainy do Rosii ta naselennia Rosii do Ukrainy (2008–2020) [The attitude of the population of Ukraine to Russia and the population of Russia to Ukraine (2008–2020)], *Naukovi zapysky NaUKMA. Sotsiologhiia*, 3, 3–14. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2020.3.3-14> (in Ukrainian)

Petrović, D. S., Pavićević M. S. (2018). Relations between ethnocentrism and national attachment, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 48 (4), 273–294. DOI:10.5937/ZRFFP48-18618 (in English)

Riabchuk, M. (2003). *Dvi Ukrainy: realni mezhi, virtualni viiny* [Two Ukraines: real borders, virtual wars], Kyiv: Krytyka. (in Ukrainian)

Simmnadsiate zahalnonatsionalne opytuvannia: identychnist, patriotyzm, tsinnosti (17–18 serpnia 2022) [Seventeenth National Survey: Identity, patriotism, values (August 17–18, 2022)]. Retrieved from https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnia_2022.html (in Ukrainian)

Trynadsiate zahalnonatsionalne opytuvannia: zovnishniopolitychni orientatsii (18–19 chervnia 2022) [Thirteenth national survey: foreign policy orientations (June 18–19, 2022).] Retrieved from https://ratinggroup.ua/research/ukraine/trinadcaty_obschenacionalnyy_opros_vneshne_politicheskie_orientacii_18-19_ilyunya_2022.html (in Ukrainian)